

Büyük Selçuklular Döneminde Azerbaycan

Abdolvahid Soofizadeh | ORCID: 0000-0001-8973-3144 | vahid.soofizadeh@gmail.com

Aksaray Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Aksaray, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/026db3d50>

Öz

Orta Çağ ana kaynaklarında, özellikle Selçuklu Devleti dönemini araştırdığımızda, Azerbaycan bölgesinin Türkmenler için ne kadar önemli olduğunu görmekteyiz. XI. yüzyılın başlarından itibaren Oğuzların (Türkmenlerin) nüfusunun artması ile sadece İran coğrafyası değil Anadolu toprakları da bu iskân edilecek bölgelerden biri haline gelmişti. Bu yüzden bu bölgelere kalabalık göç dalgalarını zaman içerisinde görebiliyoruz. Aslında Anadolu topraklarına iskân edebilmek ve şayet o dönemin düşüncesinde Bizanslarla mücadele edebilmek için, Azerbaycan bölgesini bir askeri üst bölgesi haline getirebilmenin ne kadar önemli olduğu, daha sonraki süreçlerde etkilerini gösterecekti. Azerbaycan bölgesinin coğrafi ve siyasi bakımından özelliklerini göz önünde bulundurduğumuzda Selçuklu Devleti hükümdarları için bu bölgenin ne kadar önemli olduğunu görebiliyoruz. Bu araştırmada dönemin ana kaynaklarını da inceleyerek Selçuklu hükümdarlarının hem göç politikasında Türkmenleri yerleştirebilmek için, hem de Anadolu topraklarına geçebilmek için Azerbaycan bölgesini nasıl değerlendirdiklerini inceleyeceğiz.

Anahtar Kelimeler

Azerbaycan, Selçuklu, Anadolu, Orta Çağ, Türkmen, Kafkasya

Atıf Bilgisi

Soofizadeh, Abdolvahid. “Büyük Selçuklular Döneminde Azerbaycan”. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* /18 (Haziran 2023), 53-72.

<https://doi.org/10.23897/usad.1319090>

Geliş Tarihi	18.01.2023
Kabul Tarihi	08.05.2023
Yayın Tarihi	23.06.2023
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı - Turnitin
Etik Bildirim	usad@selcuk.edu.tr
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Azerbaijan during the Great Seljuk Period

Abdolvahid Soofizadeh | ORCID: 0000-0001-8973-3144 | vahid.soofizadeh@gmail.com

Aksaray University, Faculty of Sciences and Literature, Department of History, Aksaray, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/026db3d50>

Abstract

When we research the main sources of the Middle Ages, especially the period of the Seljuk State, we see how important the Azerbaijan region was for the people of Turkmen origin. With the increase in the population of Oghuzs (Turkmen) from the beginning of the 11th century, not only the geography of Iran but also the Anatolian lands became one of these regions to be settled. That's why we can see crowded migration waves to these regions over time. In fact, how important it was to make the Azerbaijan region a military upper zone in order to be able to settle in Anatolian lands and to fight against the Byzantines in the thought of that period would show its effects in the later processes. When we consider the geographical and political characteristics of the Azerbaijan region, we can see how important this region was for the rulers of the Seljuk State. In this research, we will examine the main sources of the period and examine how the Seljuk rulers evaluated the Azerbaijan region both in order to settle the Turkmen in their immigration policy and to pass to the Anatolian lands.

Keywords

Azerbajjan, Seljuk, Anatolia, Middle Ages, Turkoman, Caucasus

Citation

Soofizadeh, Abdolvahid. "Azerbajjan during the Great Seljuk Period". *Journal of Seljuk Studies* /18 (June-2023), 53-72.

<https://doi.org/10.23897/usad.1319090>

Date of Submission	18.01.2023
Date of Acceptance	08.05.2023
Date of Publication	23.06.2023
Peer-Review	Double anonymized - Two External

Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	usad@selcuk.edu.tr
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

Azerbaycan bölgesi, tarih boyunca coğrafi özelliklerinden dolayı jeostratejik bir öneme sahip olmuştur. Azerbaycan bölgesi dediğimiz yerin Orta Çağ'dan günümüze kadar siyasi sınırları değişime uğramıştır. Kuzey ve güney olarak bölünmüş olan Azerbaycan'ın kuzey kısmının merkezi Bakü iken, İran coğrafyasında yer alan kısmı ise doğu ve batı olarak ikiye ayrılmaktaydı. Araştırmamızda Tebriz merkez olmak üzere Azerbaycan bölgesi dediğimizde geniş kavramda Orta Çağ Azerbaycan'ını temel alarak inceleyeceğiz. Ekonomik açıdan bakıldığında Çin'den başlayan İpek Yolu'nun bir kolu Hazar Denizi'nin kuzeyinden, diğer kolu ise güney bölgesinden geçmektedir. Fakat yollardan biri her ne kadar Kırım bölgesinden geçse de genelde Hazar Deniz'in batı bölgelerinde yani Azerbaycan'da birleşerek Konstantinopolis'e devam ediyordu. Coğrafi Konumu itibarıyla kuzeyi güneye ve doğuyu batıyla birleştiren bir bölge hâline gelen Azerbaycan, siyasi açıdan da kozmopolit bir topluma sahip idi. İslam'ın yayılması ile birlikte bölgede Türk toplumu üzerine Arap, Kürt ve az da olsa bir kısım kuzey tarafta Ermeni ve Gürcülerde bu bölgelerde yerleşmeye başladılar. Hem inanç hem ırk farklılığı olan bir ortamda Selçuklular, bölgede daha önce toprak arayışında olarak görünseler de Malazgirt Savaşı'ndan sonra artık bölgeye yerleşmeye geldiler. Selçuklular Orta Asya'dan göç ettiklerinde ilk başta Horasan bölgesini, daha sonra geniş bir alana yayılarak İran coğrafyasının merkezî şehirlerinden Rey, Kazvin, Zencan'ı ve İran'ın batısında yer alan Azerbaycan'ı yurt edinmişlerdi. Selçukluların önderleri olan Çağrı ve Tuğrul Beylerden itibaren Selçuklular, Azerbaycan bölgelerine geldiklerinde Anadolu topraklarında otorite boşluğunu görüp Azerbaycan bölgesini bir sıçrama noktası olarak belirlemişlerdir. Bu stratejiyi bütün Selçuklu Devleti hükümdarlarının saltanat sürdükleri süre boyunca görmemiz mümkündür. Bu bakımdan araştırmamızda siyasi ve ekonomik anlamda Azerbaycan'ın önemini ele aldık.

Azerbaycan Bölgesinin Coğrafi Özellikleri

Bir devletin kuruluş güçlenmesi için kurulacağı bölgenin coğrafi özellikleri çok önemlidir. Selçuklular Horasandan sonra batı bölgelerine doğru yavaş yavaş ilerledikleri süreçte Azerbaycan da önemli bir göç yolu haline gelmiştir. Bu bağlamda Selçukluların Azerbaycan Bölgesine yaptığı göçler, bölgenin coğrafi özellikleri göz önünde bulundurularak incelenecek, Azerbaycan bölgesi hakkında Ana kaynaklarda verilen bilgiler ortaya çıkarılacaktır. Azerbaycan bölgesindeki Tebriz ve etrafının havası ve suyu konusunda kaynaklarda güzel bilgiler mevcuttur: İbn-i Havkal *İran der Süretü'l-'Arz-ı* eserinin VI. bölümünde Azerbaycan ve civarı hakkında "Tebriz güzel bir şehir. Nüfusu çok, toprakları verimli ve çok sayıda pazarı olan ve alışveriş yapılabilen bir yer." bilgisini kayıt etmiştir. Azerbaycan bölgesinde kışın soğuk ve yazların ılık olduğunu ve buradan serin nehirlerin aktığını anlatmaktadır. Erdebil, Merağa ve bu bölgelerde üzüm, karpuz gibi çeşitli meyvelerin yetiştiğinden bahsetmektedir. (1366, s. 82-84.) Mukaddesî *Ahşenü't-Takâsîm* eserinde Azerbaycan bölgesi hakkında güzel bilgiler vermektedir. Bölgede büyük bir dağ olduğunu, bölgenin köyler ve tarlalarla kaplı olduğunu kayıt etmiştir. Erdebil, tarım

ürünlerinin çok çeşitli olduğundan ve bu bölgede yetmiş dil konuşulduğundan bahseder. (El-Mukaddesî, 2015, s. 383) “Tebriz’in havası çok sert (soğuk) ve o bölgede kar çok yağar. Yaz mevsiminde ise Sehend Dağlarına yakın olmalarından dolayı hava ılıktır. Bağ ve bahçe çoktur. Şehir havası temizdir. Ancak depremin sık yaşandığı bir bölgedir.” (Minorski, 1337, s. 4) Kış mevsiminde hava şartlarının çok soğuk ancak yaz mevsiminde bölgenin hava şartlarının ılık, serin olduğunu ve çok iyi bir havaya sahip olduğu belirtilmiştir. Evliyâ Çelebi “Seyahatnâme”sinde Karabağ, Tebriz, Erdebil, Merağa şehirleri konusunda güzel bilgiler aktarmaktadır: “Karabağ bölgesinde toprak boldur ve beğenilir. Kadınlar ve genç erkekleri sevimli ve rağbetlidir. Mezraları geniş, hayrat ve bereketleri bol, bakımlı bir beldedir. Suyu ve havası tatlı, bol nehirleri temizdir ve pırl pırl akarsular vardır. Bağ ve bostanları, ovaları ve uçsuz bucaksız kırları süslemiş.” Böylece Büyük Aras Nehri konusunda bilgiler vermiştir. (Evliya Çelebi, 2011, s. 275 ve 281, 307-311)

Selçuklu Devleti’nin Kuruluş Sürecinde Azerbaycan

Azerbaycan ve kuzey bölgeleri, İslamiyet öncesinde Oğuz boyları tarafından siyasi, askerî ve daha çeşitli sebeplerden ya etki altına alınmış veya bu boylar tarafından bizzat nüfuz edilmiştir.¹ Örnek olarak 530’lı yıllarında Bizans orduları tarafından bozguna uğratılan Bulgar Türklerinin bir kısmı Anadolu’ya geçirilmişler ve Trabzon’un kuzey bölgesinden Fırat Nehri’nin yukarı tarafları arasında yerleştirilmişlerdir. 577 yılında ise İmparator II. Justinyen İranlılar ile harp etmek üzere Avarlardan bir kısım halkı maiyetine almış ve Anadolu’ya geçirecek doğu bölgelerine yerleştirmiştir. 755 senesinde Bizans İmparatorluğu Bulgarlardan bir kısmını Anadolu’ya geçirmiş ve Müslümanlarla savaşmak için Tohma ve Ceyhan yakınlarına yerleştirmiştir. Yine 946 yılında Tarsus’a Müslüman ve Hristiyan esirlerin mübadelesini yapmak üzere gelen Abbasi Halifesinin elçisi, Rum kumandanının yanına gittiği zaman onun maiyetini teşkil eden askerler arasında Hazarlar ile Fergan diye adlandırılan Ferganalı Türkleri görmüştür. (Yinanç, 2020, s. 19.) Buna benzer çok sayıda örnek mevcuttur. Ancak İslam’ın gelmesiyle ve Türklerin İslam’la tanışmasıyla Oğuzlar (Türkmenler), Azerbaycan bölgesine yoğun göç sürecine başlamış oldular (Buniyatov, 1991, s 319). Oğuzlar daha önce savaş mahiyetinde ve İslam’ı kabul ettikten sonra cihat anlayışıyla Abbasi ordularında yer alarak farklı yerlere girdiler. Horasan, İran merkez kısmı ve Azerbaycan bölgeleri bunların bir kısmıdır. Dolayısıyla aslında Türkler Azerbaycan, Kafkas ve Anadolu topraklarına çok da yabancı değillerdi.

Selçuklu Devletinin kurulduğu dönemde Azerbaycan coğrafyasında bazı mahalli hanedanların hüküm sürdüğü görülmektedir. Bu bağlamda Abbasi Devleti güçlü olduğu dönemlerde Azerbaycan coğrafyasında siyasi hâkimiyetini güçlendirmek için kendisine tabi bazı aşiretleri bu mıntıkaya iskân ettirmiştir. Lakin Abbasi Devleti’nin zayıfladığı süreçte ortaya çıkan otorite boşluğundan yararlanan bu aşiretler söz konusu bölgede kendi mahalli hanedanlarını tesis etmişlerdir. Bunlardan en önemlileri Revvâdiler, Şeddâdiler ve Şirvanşahlar idi. X. yüzyılın başlarında Revvâdiler, Tebriz başşehir olmak üzere

¹ Örnek olarak Hazarlar döneminde Hazar Denizin Batı kısmına Kafkasya bölgelerinde oldukları söz konusudur. Bk. (Taşağıl, 1998, s. 116).

Azerbaycan'da bir hanedanlık kurdular. Aslen Yemenli Arap kabilelerinden Ezd'e mensup olup zamanla buldukları bölgede Kürt varlığının baskın hale gelmesiyle birlikte özellikle Hezbâniler'le karışmış ve giderek Kürtleşmişlerdir. (Tomar, 2008, s. 36) Aslında Revvâdi aşireti, Abbasi Halifesi Ebu Ca'fer el-Mansur tarafından 758 yılında Basra'dan alınarak Azerbaycan'a yerleştirildiler. (Adilov, 2021, s. 50) Azerbaycan valisi Yezid b. Hatim el-Mühellebi, Revvâd b. Müsennâ el-Ezdi'yi Tebriz civarında güvenliği sağlamakla görevlendirdi. Ondan sonra onun neslinden gelenler Abbasi Halifesi tarafından Tebriz valisi olarak görev yaptılar. Revvâdiler'den Muhammed b. Hüseyin Müsâfiri emiri Merzûbân b. Muhammed'in Büveyhiler'e yenilip tutsak edilmesinden istifade ederek 949-952 yıllarında Tebriz'in kuzeyindeki bazı bölgeleri ele geçirdi. Oğlu ebü'l-Heyca Hüseyin Tebriz'e hâkim oldu, şehri surlarla çevirterek kendisine başşehir yaptı. 998 yılında bölgede yaşayan Müslümanlara karşı birleşen Gürcü ve Ermeni orduları arasında çıkan savaşta Memlan yenildi ve 1001 yılında vefat etti. Yerine geçen oğlu Ebu Nasr Hüseyin ve onun kardeşi Mansur Vehsüdân döneminde de bölgeye Oğuzların göçleri devam etmişti. (Tomar, 2008, s. 36)

Bu dönemlerde Azerbaycan bölgelerinde kurulan diğer bölgesel bir hanedanlık ise Şirvanşahlar idi. Günümüzde kısmen Azerbaycan kısmen de Dağıstan bölgelerinde hâkimiyet kuran Şirvanşahlar 861-1538 yılları arasında kaç kez merkezlerini değiştirerek hayatlarına devam ettirebildiler. 861'den 918 yılına kadar Şirvan merkez olmak üzere 918'den 1192 yılına kadar Şemâhî ve 1192 yılından 1538'e kadar Bakü başkent olarak seçmişlerdi. Abbasîlerin zayıflamasından sonra ortaya çıkan mahalli hanedanlardan diğer biri de Şeddadilerdir. 948 senesinde Müsâfiriler'in Rey önlerinde Büveyhiler'e mağlup olmaları sonucunda günümüzde İran'ın kuzeybatı bölgelerinde yer alan kısmen Azerbaycan, Arran, Ermenistan, Derbend ve Dvin bölgelerine hâkim olan Şeddadiler yaklaşık 1174 yıllarına kadar bu bölgelerde hüküm sürebildiler. Özellikle Dandanakan Savaşından sonra Orta Asya'dan batıya doğru göçler yoğun bir şekilde devam ediyordu. Otorite boşluğu olduğu bu dönemde bölge çok karışık bir süreç yaşanmakta idi. Revvâdi Emiri Vahsudan'ın hizmetindeki Oğuzlar, Şeddadi topraklarına akınlar düzenledi. Bu dönemde Şeddadilerin başında olan II. Ali el-Leşkeri, Vahsudan'la iyi ilişkiler kurarak gelecek tehlikelere karşı tedbir almak istedi. Bu bağlamda Tiflis valisine Gürcüler ile mücadelesinde destek vererek cepheyi genişletti. Ancak bir süre sonra Ermeniler'e karşı yürüttüğü siyasetin bir neticesi olarak Bizans'ın, diğer taraftan da Oğuzlar'ın baskısına maruz kaldı. Selçuklu Devleti kurulunca Selçuklular'ın hedefi haline geldiler. (Öğün Bezer, 2010, s. 409)

X. yüzyılın sonlarında ve XI. yüzyılın başlarında Horasan bölgelerine yerleşmeye çalışan Türkmenler, bölgenin Gazneli ve Karahanlılar gibi güçlü devletlerin etkisi altında olması hasebiyle toprak arayış içerisinde olduklarından dolayı farklı yönlere gitmeye karar verdiler. Türkmenler bu sefer, sadece gaza ve cihad arzusuyla değil kalıcı olarak yurt edinmek amacıyla gelmişlerdi. Bu menzilgâhlardan biri de Azerbaycan, sonrasında da Anadolu toprakları olacaktı. 1018 yılında Türkmenler, Çağrı Bey mahiyetinde üç bin atlı süvarisiyle Mâverâünnehir'den ilk başta Azerbaycan'a, kısa süre sonra Anadolu

topraklarına geçtiler. Çağrı Bey, Azerbaycan bölgesine gelince 1018 yıllarında orada kendisinden önce gelmiş bazı Türkmen guruplarına rastlamış; onlarla birlikte Anadolu hudutlarını geçmiş ve küçük bir Ermeni krallığı olan Vaspuragan'a² yani Van gölü etrafına yerleşerek orayı istila etmişlerdir. Çağrı Bey Gezdiği bu bölgelerde kendilerine karşı koyacak pek güçlü bir birlik görmeyince daha kuzey bölgelerde Gürcülerin oturdukları Nahcivan taraflarına yürüdüler. Çağrı Bey bütün bölgeyi kolayca hâkimiyet altına almayı başardı. Azerbaycan, Doğu Anadolu ve Kafkas bölgelerinde yaklaşık üç sene süren bu keşif seferleri sonucunda küçük çaplı savaşlar yapsa da Tuğrul Bey'e de bildirdiği üzere karşılarında çok güçlü bir kuvvet bulunmadığını zikretmiştir.(Turan, 2002, s. 14-15) Horasan bölgelerinde tutunmaya çalışan Türkmenler, Gazneli sultanının baskılarına dayanmayarak 1028'de çeşitli beylerin yönetiminde, Balhan Dağlarına ve Dihistan'a kaçıp sığındılar, diğer bir kısmı ise çok sayıda kayıplar vererek batı yönüne hareket ettiler.(Sümer, 1999, s. 97) Bu bağlamda Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi eserinde Azerbaycan bölgelerini geçerek Van gölü etrafında gören Türkler hakkında şöyle zikreder; “*Bugüne kadar asla bir Türk süvarisi görmeyen Ermeniler şaşırmışlar ve uzun saç örgüleri, ok ve yaydan ibaret silahları olan bu Türk süvarilerini hayretle seyretmişlerdi*” (Mateos, 2019, s. 48) ifadesi ile ilk Selçuklu akınını tasvir eder.

Gazneli hükümdarının bu davranışlardan dolayı Türkmenlerin bir kısmı İsfahan ve daha sonra da Azerbaycan ve Doğu-Anadolu'ya kadar uzanan bölgelere göç ettiler. (Sevim & Merçil, 1995. s. 21) Azerbaycan'a tekrar geldiler ve buradan Anadolu topraklarına geçtiler. Tuğrul Bey'in görevlendirdiği İbrahim Yınal komutanlığında Azerbaycan'ı ele geçirme ve toprak genişletme fırsatını buldular. 1035 yılına geldiğinde Tuğrul ile İbrahim Yınal arasında anlaşmazlık çıkınca orduyu Azerbaycan'a gönderdi. Bu durum, “Azerbaycan bölgesinin diğer bütün toprakları da onun emriyle alındı.” şeklinde dile getirildi. (Turan, 2009, s. 119)

1038'de Türkmenler tekrar çekişmeler içerisinde Azerbaycan üzerinden Anadolu topraklarına bir akın daha yaptılar. Bu gelen Oğuzların bir kısmı Vehsûdân'ın ordusuna katıldılar. Göçebe Oğuzlar, bölgeye yavaş yavaş hâkim oldular ve siyasi olaylar içerisinde etkili rol oynamaya başladılar. Bu süreçte aralarında düşmanlık bulunan Ebü'l-Heyca b. Rebibüddeve ile Vehsûdân birleşerek Oğuzlar'ın üzerine yürüdüler. Bir kısmını katledip bir kısmını Rey ve Hemedan'a sürdüler. Vehsûdân 1041 yılında bölgede kalan Oğuz liderlerini bir ziyafet esnasında öldürttü. Urmiye'ye yerleşmiş olan Oğuzlar bu olayın ardından Musul'a göç ettiler. 1042 yılında Türkmenler, tekrar Azerbaycan yörelerinde yer alan Urmiye civarından 15.000 kişilik toplu hâlde Ermeni Vaspuragan Van Gölü yakınlarına kadar ilerleyerek Ermenilerle savaştılar. 1042 yılında Vehsûdân bölgeye gelen Oğuzların bir kısmını geri püskürterek 1043 yılında büyük depremde zarar gören Tebriz'i imar ettirdi. (Tomar, 2008, s. 36) Gence 1046-47 yılında ise Tuğrul Beyin emriyle Kutalmış tarafından kuşatıldı ancak Bizans ordusunun yaklaşması yüzünden kuşatma kaldırıldı. (Öğün Bezer, 2010, s. 409) 1048 senesinde bir kısım Türkmenler İbrahim Yınal'ın kontrolü altında olan

² İslam kaynaklarında Başburkan olarak yazmaktadır.

Hemedan³ (Yazıcı, 1998, s. 183-185) bölgesine yerleşmek isteseler de İbrahim Yınal'ın yönlendirmesiyle “*Memleketim sizin oturmanıza imkân verecek kadar geniş değildir. Bu sebeple doğrusu şudur ki Rûm (Anadolu) gazasına gidiniz, Tanrı yolunda cihâd yapınız ve ganimet alınız; ben de arkanızdan gelip bu hususta size yardım edeceğim.*” (Sattarzadeh, 1392, s. 49; Turan, 2009, s. 114) demiş ve bu Türkmenleri Azerbaycan başta olmak üzere Kafkasya ve Anadolu taraflarına göndermiştir. (Sevim & Merçil, 1995, s. 21) Malazgirt Savaşı'ndan önce ve sonra Azerbaycan bölgesi çeşitli sebeplerden dolayı Selçuklular için farklı önem ve özelliklere sahip oldu. Mâverâünnehir ve Horasan bölgelerinden sonra verimli meralar, vadiler ve zengin topraklarıyla Azerbaycan bölgesi, Türkmenler için cazipti. Malazgirt zaferinden önceki sürece kadar Azerbaycan bölgesi yurt tutunma ve toprak genişletme politikası adına bir bakıma son iskân noktası durumunda idi. Ancak Malazgirt zaferinden sonra artık bu politika değişti. Anadolu topraklarına cihad, ganimet ve fetihler için Azerbaycan bölgesi sıçrama noktasına dönüştü. Azerbaycan topraklarına yerleşen Türkmenler için sınır veya komşu toplumlar Bizans-Ermeni ve Gürcü dâhil olmak üzere gayrimüslim halklar olmuştu. Cihad anlayışıyla ilerleyen Türklere için bu konu bir motivasyon kaynağı hâline gelmişti. Üstelik Azerbaycan bölgesi Selçuklular için sadece coğrafi ve dinî değil, siyasi anlamda da farklı bir öneme sahipti. Selçuklu Devleti'nin kuruluş sürecinde Hazar Denizi'nin güneydoğu bölgesinde Gazneli ve Karahanlılar gibi güçlü devletler bulunmakta idi. Ancak bu süreçte Azerbaycan bölgelerinde Şeddadiler ve Revvâdiler gibi bölgesel bir hâkimiyet vardı ve bu bölgede güçlü bir devlet yoktu. İşte bu farklı özelliklerden dolayı Azerbaycan bölgesi Selçuklu Devleti'nin kurucuları yani Türkmenler için ayrı bir önem arz etmekte idi. Selçuklu Devleti'nin kuruluş sürecinde bu devletin temellerinde önemli rol oynayan konargöçer Türkmenler üzerine farklı siyasi tedbirler alındı. Bu siyasetin sonucunda devlet hizmetine girmiş Türkmen beylerinin Anadolu'yu ele geçirmek için nasıl bir yol izlediklerini incelemek gerekir. Daha saltanatının başlarında etkili güç olan Türkmenlerin başlarında olan Kutalmış'ın ortadan kaldırılmasından hemen sonra, nam salan Türkmen beylerin Tuğ Tekin'in Azerbaycan'da bulunan Merend bölgesinde bulunan Türkmen boylarının Selçuklu hükümdarı Alparslan'ın hizmetine girmeyi kendiliğinden teklif ederek ve 1064 yılında yapacağı Rum gazasında ona rehberlik etmeleri Selçuklu hükümdarı Alparslan'ın ve Türkmenlerin iş birliği yaptıklarının ilk örneklerinden biridir. (Köymen, 2016, s. 49)

Aslında Azerbaycan bölgelerine gelen Türkmenler daha önce var olan bölgesel hâkimiyetlere bir güç kazandırdılar. Özellikle Müslüman hâkimiyetler, bölgeye göç ederek gelen Türkmenlerle iş birliği yapmaya başladılar. Çünkü Hristiyan inancında olan Gürcü, Bizans ve Ermeniler farklı zamanlarda bu Müslüman hâkimiyetler üzerine saldırıyorlardı. Türkmenlerin Azerbaycan bölgelerine yerleşmeleriyle artık gayrimüslim toplumlar Müslüman halkı üzerine saldırmaya cesaret edemiyorlardı. Bu süreçte Azerbaycan hâkimi Emir Vahsudan Revvâdî idi. Dandanakan Savaşı'ndan Malazgirt Savaşı'na kadar Oğuzların (Türkmenlerin) dalga dalga göç hâliyle Horasan'dan sonra İran merkez ve Azerbaycan

³ İran'ın batısında bir şehir.

bölgelerine akın akın geldiler. İlk başta tutunmak için toprak arayışında olan Türkmenler, belli bir güç elde ettikten sonra İran coğrafyası merkez olmak üzere farklı yönlere yöneldiler. Türkmenler hem savaşçı ruhlarını hem yağma arzularını tatmin edecek bir cihad alanı olan Kafkasya ve Anadolu topraklarına girdiler. Böylece, kısa bir süre içinde, göçebe yaşantı için çok uygun bir yer olan Azerbaycan bölgesi başta olmak üzere, Kafkasya'dan Suriye'ye kadar uzanan uç, yani Hristiyan, Gürcistan ve Bizans sınırı üzerinde çok kalabalık bir Türkmen nüfusu toplanmıştır. (Kaymaz, 1993, s. 266)

Göç, yaylak ve kışlak için uygun çevresel konum gibi özellikler Türkmenlerin Azerbaycan bölgesine göç etme ve yerleşmeleri için çekici özelliklerdi. Selçuklu sultanlarının uygulayacakları siyasi politika için iyi bir coğrafya olacaktı. Ayrıca Selçuklu Devleti Bizanslarla doğrudan çatışmaya girdikleri için Azerbaycan onlar için uygun bir üs kabul edilebilirdi. Bu nedenle Azerbaycan, Selçuklu Devleti Dönemi'nde öncesine göre daha çok önem kazandı. Uyguladıkları politika çerçevesinde peyderpey göç olarak Azerbaycan bölgesine Türkmenlerin yerleştiklerini biliyoruz. Orta Asya'dan Horasan başta olmak üzere İran coğrafyasının merkezi, sürekli göç eden Türkmenlerin nüfusu ile çoğaldı. Göç ederek gelen Türkmenler, Selçuklu sultanlarını kendilerini yeni bir yerlere iskân etmek adına yeni topraklar elde etmek için farklı yönlere gitmelerine mecbur kıldılar. İşte bu yerlerin iklim şartları, daha önce yaşadıkları ve alıştıkları muhitlere benzerliği açısından önemli idi. Azerbaycan ve Anadolu, bu yeni göçlerin yapılacağı yerler hâline gelmişti. Ancak Anadolu'ya geçmek ve oradan Bizans İmparatorluğu'na karşı koyabilmek için Azerbaycan ve çevresi büyük bir garnizon hâline gelecekti. Selçuklu Devleti'nin kuruluş sürecinde Azerbaycan ve Kafkasya bölgelerinde yaşayan Hristiyan toplumları destekleyen Bizans Devleti (Gürcü, Ermeni vb Hristiyan toplulukları), Müslüman halk üzerine zaman zaman akınlar yapıyordu. Nedeni, bu süreçte İslam dünyasının kendi içinde güçlü bir devlete sahip olmamasıydı. Bağdat'ın Şif Büveyhîler tarafından idare edildiği öte yandan Şii Fatımi Mısır Devleti'nin Abbasi Halifesi ve Sünni Müslüman dünyası ile çekişme içinde olduğundan İslam dünyası siyasi açıdan zayıf bir süreç yaşamakta idi. Ancak zaman içinde Selçuklu Devleti Azerbaycan bölgesine tahakküm kurduktan sonra bu durum değişti. Artık Müslümanlar savunma pozisyonundan saldırma pozisyonuna geçmişlerdi. Gitgide Azerbaycan her bakımdan Selçuklu siyasî ve askerî politikalarının merkezi hâline gelmişti. Her ne kadar bir başkent olarak seçilmese de Selçuklu topraklarının batıda genişlemesinde kilit rol oynadı. Azerbaycan mıntıkası özellikle batı bölge deki şehirleri Tebriz, Erdebil, Hoy, Selmas ve Urmiye gibi yerler bir garnizon hâline gelmiştir. Yani Azerbaycan bölgesi, Selçuklu Devleti'nin genişleme ve fetihleri için uyguladığı politikası adına önemli bir yer hâline gelmiştir. (Kara Kışlak & İmam-i Huyi, 1391, C. 12, s. 141)

1053 yılında Şeddadilerin başında olan Fazl'ın oğlu Ebü'l-Esvâr geçti. Bu sırada Gence'de çıkan isyanı bastırmak için bölgeye gelen Ebü'l-Esvâr bütün Arrân hâkimi oldu. Aynı yıl Gürcülere ait bazı sınır kalelerini ele geçirip buraları tahkim etti. Oğlu Ebu Nasr İskender'i Dvin'in idaresiyle görevlendirdi. Şeddadiler'in bu parlak günleri uzun sürmedi. Tuğrul Bey, 1054 yılında Revvadiler'i kendine tabi kıldıktan sonra Gence önlerine gelince Ebü'l-Esvâr kendisine itaat arz etmek zorunda kaldı ve bağlılığın gereği olarak Selçukluların

Ermeniler üzerine ve Doğu Anadolu'ya yaptıkları akınlara katıldı. (Öğün Bezer, 2010, s. 410) İbnü'l-Esîr, "İslam Tarihi" eserinde 1054-1055 yıllarından bahsederken "Tuğrul Bey bu sene Azerbaycan'a gitti ve Tebriz üzerine yürüdü. Tebriz hâkimi bu dönemlerde Ravvâdî Emîri Ebû Mansûr ve bazı mahalli hükümdarlarla Azerbaycan'a gelen Sultan Tuğrul Bey'e itaatini bildirdiler ve Selçuklu hâkimiyetine girdiler." diye kayıt etmiştir ki bunların arasında Vehsûdân da vardı. (İbnü'l-Esîr, 1385, C. 13, s. 5840) Tuğrul Bey Dönemi'nin sonlarına doğru Azerbaycan ve Tebriz konusu kaynaklarda geçmektedir. Tuğrul Bey Arap-ı Irak ve El Cezire'deki işleri yoluna koyduktan sonra Cibal Bölgesi'ne geri döndü. (Yazıcızâde, 2014, s. 58b ve 59a.) 1059 yılında Vehsûdân'ın oğlu Ebû Nasr Selçuklulara karşı isyan etti. 1060 yılında Tuğrul Bey Tebriz'i kuşattı ancak başarı sağlayamadı. Bu esnada eşinin ölüm haberi geldi. Ebû Nasr Bağdat'a giderek Selçuklular tarafından Azerbaycan'a karşı yaptıkları tahribat neticesinde halifeye şikâyet etti. Halife Tuğrul Bey'den tahribatın engellenmesini istedi. 1062 yılında Azerbaycan'a dönen Tuğrul Bey Revvâdiler'i itaat altına aldı. (Tomar, 2008, s. 36) Bir müddet sonra hanımının ölüm döşeğindeki vasiyetine uyararak halifenin kızıyla evlenmek istedi. Halife Kâim- Biemillâh'ın (1031-1075) başta bu işe karşı çıksa da Tuğrul'un tehditleri karşısında kabul etmek zorunda kaldı ve bu evliliğin nikâhı (Ağustos-Eylül) 1062 yılında Tebriz yakınlarında kıyıldı. (İbnü'l-Esîr, İstanbul 2016, C. 8, s. 223) ve (Minorski, 1337, s. 13) "Selçuk-nâme"nin yazarı Ö. 582/1186 bu konuda şöyle yazıyor: "Abbasi Halifesi bu konuda taviz verdi, padişah Azerbaycan'a doğru yola çıkıp Tebriz'e vardı. Halifenin kız kardeşiyle kendisinin nikâhını yapması için Amîdülmülk Kündürî'ye vekâlet verip onu bu işi için görevlendirdi. Halife bu durumdan hoşnut değildi. Ancak Amîdülmülk Halife'nin bölgedeki temsilcisini hapse atıp onun ihtiyaçlarını karşılamayınca Halife kendini köşeye sıkışmış hissetti ve kardeşinin⁴ Tuğrul Bey ile evlenmesine rıza gösterdi. (Nîşâbü'rî, 1332, s. 21) Böylece kardeşinin çeyizini hazırlatarak büyük bir ihtişam ile onu nikâhlanmak için Bağdat kadısı eşliğinde kardeşini Tebriz'e gönderdi. Onun mihri, kadınların efendisi Fatıma Ez-Zehra'nın mihri gibi dört yüz dirhem gümüş ve bir dinar altın oldu. Halife'nin kardeşi çeyizi ile Tebriz'e vardığında şehir tamamıyla süslenmişti, kurbanlıklar kesildi ve kadı nikâh hutbesini okudu. Tuğrul Bey bu süreçte, Tebriz'den Rey şehrine doğru yola çıktı. Ancak 455/1063 yılına gelindiğinde başkente giderken yolda kötü bir hastalık geçirerek vefat etti." (Nîşâbü'rî, 1332, s. 21-22)

Tuğrul'un oğlu olmadığı için tahta geçecek kişi Çağrı Bey'in oğullarından olacaktı. Tuğrul Bey daha vefat etmeden Süleyman'ı veliaht ilan etmişti. Ancak çekişmeler sonucunda tahta Alparslan geçti. Alparslan, tahta geçtikten kısa bir süre sonra Tuğrul Bey'in Anadolu seferlerini devam ettirmek adına 1064'te Rey'den hareketle Azerbaycan'a geldi. Burada ordusuna katılan Türkmen kuvvetleriyle Urmiye Gölü'nün kuzeydoğu Merend şehrine geldi. Anadolu'ya sürekli akınlar yapmakta olan emir Tuğtekin, Anadolu'daki Selçuklu askerî harekâtını yönetmekte olan kardeşi Yakutî ve Türkmen beyleri ile bu bölgelerde akınlar yaptı. Sonra Nahcivan'a gelen Alparslan, Aras Irmağı'nı

⁴ Nîşâbü'rî eserinde halifenin kız kardeşi Tuğrul Bey'le evlenmek istediğini zikretmektedir. Diğer kaynaklarda halifenin kızı olarak geçmektedir.

geçerek Tiflis, Gürcistan, Kartlı-Kars ve Akşehir yörelerini ve en önemlisi de Ani ve havalisini ele geçirdi. Sultan Alparslan Ani'yi fethettikten sonra şehrin idaresini Şeddadilerin başında olan Ebü'l-Esvâr'ın oğlu Ebu Şücâ Menuçîhr'e verdi. Menuçîhr Kars'ı topraklarına kattı ve yaklaşmakta olan Bizans ordusundan çekinerek fetih sırasında tahrip edilmiş olan surları tahkim etti. (Öğün Bezer, 2010, s. 411) Sultan Alparslan daha sonra ikinci kez 1067-8 yıllarında yine Azerbaycan havalisinden Aras Irmağı'nı geçerek Gürcistan, Tiflis bölgelerini ele geçirip Anadolu'da bizzat fetihler yapmak ve dolayısıyla Bizans'a ağır darbeler vurmak için planlar yaptı. (Sevim & Merçil, 1995. s. 51) Alparslan kuzeyden inen gayri Müslim Türk boylarından olan, Hazarlar ve Sabirler gibi boyların Selçuklu vasalı olan Şirvanşahlar ve Şeddadoğulları memleketlerini istilâ etmeleri sebebiyle Horasan'dan büyük bir orduyla hareket edip ikinci kez, Aras ırmağını geçerek Gürcistan ülkesine girdi. Alparslan'ın bu bölgelere gelmesiyle dönemin Şirvanşahlar hükümdarı Feriburz ve Şeddâdoğulları emir Fadlun sultana itaatlarını yenilediler. (Sevim & Merçil, 1995. s. 55) Görüldüğü gibi Anadolu topraklarına akınlar düzenlemek için Azerbaycan yöreleri temel bir üst noktaya dönüştü. Azerbaycan bölgesi âdeta bir güç toplama ve Anadolu topraklara sefer düzenlemek için sıçrama noktası hâline geldi. Selçuklu sultanlarının Anadolu toprakları için uyguladığı politika çerçevesinde Azerbaycan bölgesi ayrı bir öneme sahipti. İşte bu akınları durdurabilmek için Peçeneklere karşı başarılı mücadeleler veren Roma İmparatoru Diogenes, Balkanlar ve Anadolu topraklarından topladığı birliklerle Malazgirt'e geldi. Öte yandan Alparslan, Mısır Fatimî Halifeliğinin Veziri tarafından şîî halifeliğin yerine sünnî bir devlet kurulması amacıyla, bu sıralarda Horasan'da bulunan Mısırı ele geçirmek ve Büyük Selçuklu Devleti'ne katmak amacıyla, kuvvetli bir orduyla Azerbaycan üzerinden Doğu-Anadolu'ya gidecekti. (Köymen, 2016, s. 25) Sultan Azerbaycan'a döndü ve Hoy şehrinin merkez ittihaz ederek hazırlığa başladı. Hatun ile hazinelerini vezir Nizamülmülk'ün idaresinde bırakarak kendisine arkadan acele asker yetiştirmesi talimatıyla Tebriz'e gönderdi. (Nîşâbü'rî, 1332, s. 24 ve İbnü'l-Esîr, C. 8, s. 256-257 ve Köymen, 2016, s. 26) Daha öncelerden bu bölgelerde yaşayan Selçuklu akıncı kuvvetleriyle de ordusunu güçlendiren Alparslan, Van Gölü'nün kuzeyinden Malazgirt önlerine geldi. Daha önce Tuğrul Bey'in iki kez kuşatıp alamadığı Malazgirt'i, daha sonra Erciş'i ele geçirdi. Halep civarlarında bulunan Mısır'a gitme düşüncesini sürdürürken Romanos Diogenes tarafından gönderilen elçi, Alparslan'a *Memiş, Ahlat ve Malazgirt'in Bizans'a geri verilmesini* istedi. (Sevim & Merçil, 1995. s. 60-61) Bu isteğin yerine getirilmemesi hâlinde imparatorun kuvvetli bir orduyla harekete geçeceğini de bildirdi. Ordusunun yüzünü Mısır'dan Doğu-Anadolu yönüne çeviren Alparslan, Azerbaycan üzerinden bu yola devam etti. (Sevim, 2019, s. 44) İaşe sıkıntısı çekmemek için bir kısım ordusunu terhis ettiğinden ordusunda Horasan, Erran ve Azerbaycan kuvvetleri kalmıştı. Bu bölge sınırlarında yaşayan Selçuklu akıncı kuvvetleriyle de ordusunu takviye ederek Van Gölü'nün kuzey tarafından Malazgirt önlerine geldi. Bilindiği üzere Alparslan ve Diogenes arasında çıkan savaş sonucu Diogenes yenildi ve Bizans İmparatoru esir alındı. Ancak Bizans imparatoru fidye ödeyerek özgürlüğünü geri kazandıysa da Alparslan'ın, Bizans imparatoruna karşı mertçe ve adaletli davranıldığı kaydedilmiştir. Savaştan önce Alparslan'ın ailesi ve veziri Nizamülmülk'ü

Tebriz'de bırakıp Bizanslılara savaşa yöneldiğini belirtmekte fayda var. Nîşâbü'rî eserinde şöyle zikreder: “Onun döneminde Kayser Armanus (Romanos Diogenes), 300.000 süvari ile Roma'dan İslam topraklarına doğru yola çıktı. Sultan bu durumu öğrendiği an küçük bir orduyla Azerbaycan'a doğru hareket etti. Terken Hatun ve Nizâmülmülk'ü Tebriz'de bırakıp kendisi 15.000 süvariyle savaş bölgesine yol çıktı.” (Nîşâbü'rî, 1332, s. 24) Malazgirt Muharebesi'nden önce, bir gün Diogenes'in birlikleri yüz atlı ile Alparslan'ı bir av alanında (şikârgâh) kuşatıp yakaladılar. Ancak Romalılar Alparslan'ı tanımadıkları için yakalananlardan birinin Alparslan olduğundan haberdar değillerdi. Bu haber, Alparslan'ın adamlarından biri tarafından Nizâmülmülk'e ulaştığında Nizâmülmülk ondan bu konuyu kimseyle paylaşmamasını istedi. Daha sonra herkese Alparslan'ın hastalandığını duyurdu. Bu arada Bizanslara barış teklifi ile padişah nezdine elçiler gönderdiler ancak Nizâmülmülk padişahın hasta olduğunu ve barışın yapılması için önce av alanında esir tutulan padişahın adamlarının serbest bırakılması gerektiğini söyledi. Roma elçileri Diogenes'e geri dönüp padişahın isteğini aktardılar. Roma imparatoru barışı kolaylaştırmak için esir alınan kişileri elçilerle Alparslan'ın sarayına gönderir. Esirler, Diogenes elçileriyle Selçuklu hükûmeti makamlarının huzuruna geldiğinde “Nizâmülmülk, emirler ve diğer devlet adamları karşılama töreni düzenleyerek yeri öpmeye başladılar. Romalılar bu sahneyi görünce şaşkına dönerek bu kadar büyük bir fırsatı kaçırdıkları için çok üzüldü ve pişman olurlar. Sultan Tebriz'e vardığında saray sorumlularına hazinenin kapılarını açmalarını ve mümkün olduğunca çok sayıda askeri donatarak savaşa hazırlamalarını emretti.” (Nîşâbü'rî, 1332, s. 24) Bu olaylardan sonra Malazgirt Savaşı gerçekleşti ve Roma Kralı Romanos Diogenes, İslam ordusu tarafından esir alındı. Alparslan 1.500.000 dinar fidye karşılığında Roma imparatorunu affedip onunla elli yıllık bir barış imzaladı ve Diogenes'i gerekli saygıyla ülkesine geri gönderdi. Kaynaklara dayanarak Malazgirt Savaşı'nda Alparslan birliklerinin komuta ve kuşanma merkezinin Tebriz olduğunu ve Selçuklu kuvvetlerini bu şehirde donatıp organize ettiğini söylemek mümkündür.

1072 yılında Alparslan'ın vefatı sonrası, Melikşah tahta oturdu. Sultan Alparslan ve Sultan Melikşah Dönemlerinde yaklaşık otuz sene vezirlik yapan Nizâmülmülk, Alparslan Dönemi'nde daha çok askerî düzenlemeler yapmaya çalıştı. Melikşah Dönemi'ndeki vezareti sürecinde ise daha çok saray işleri, idari, ikta, vergi, ticaret, tarım, ilim ve bilimle ilgili düzenlemeler yaptı. Öyle ki bu otuz yıllık vezaret sürecini doğrudan Nizâmülmülk'ün adına “El-Devlet El-Nizamiye” diye adlandırmak mümkündür. (Bosworth, 1968, p. 56) Ne yazık ki Tebriz'in bu dönemdeki tarihi hakkında çok fazla bilgi mevcut değil. Ancak görünen o ki bu dönemde de şehir büyümeye ve gelişmeye devam edip Azerbaycan'ın en önemli merkezlerinden biri sayılmaktaydı. Çünkü daha sonra Atabeyler Dönemi'nde, bu hanedanın başkenti olarak seçilmiştir; bu da Tebriz'in Selçuklu Dönemi'nde büyüdüğünü ve artan önemini göstermektedir. Nizamülmülk'ün ölümü üzerine Melikşah'ın vefatı sonrasında şehzadelerin tahta çıkma mücadelelerinin yaşandığı bir dönem başladı ve bu süreçten itibaren Selçuklu Devleti zayıflamaya başladı. Hatta Melikşah'ın tahtına oturmak için iç savaşlar başladı. Bunların en önemlisi de Melikşah'ın oğulları Berkyaruk ile Muhammed Tapar'ın yaptığı savaşlardır. Bu iki kardeş, hükümdarlığı ele geçirmek için beş kanlı savaş

imza attı. İkili arasında meydana gelen beşinci savaşta Berkyaruk, Tebriz'in güney bölgesine Zencan yakınlarına geri çekildi. (Minorski, 1337, s. 13)

Azerbaycan'ın bazı bölgelerini elinde bulunduran Sultan Muhammet Tapar, Tebriz'e gelerek padişahlık iddiasında bulundu. İbnü'l Esîr 496/1102 yılında olaylar hakkında şöyle yazmaktadır: “Beşinci savaş Hoy kapısında gerçekleşti; Berkyaruk, bitki ve suyun bol olduğu Tebriz ile Merağa arasında bulunan dağlara sığındı ve birkaç gün orada kalıp toparlandıktan sonra Zencan'a geri çekildi. Sultan Muhammet ise Ermenistan şehirlerinden Arciş'e geçip ardından Tebriz'e gitti. Sonunda, iki kardeşkanlı savaşlardan sonra herhangi bir sonuca varamayıp barış ve hoşgörüyü karar verdi. Muhammed Tapar sene 498/1104'te Sa'd-ul-mulk denilen kişiyi vezirlik makamına atadı.” (Furuzani, 1393. s. 168-173 ve Minorski, 1337, s. 13)

“El-Kamil” kitabının yazarı, 497/1103 yılında yaşanan olayları ve “Sultan Berkyaruk ile Sultan Muhammed arasında yapılan barışı” anlatırken şöyle yazmaktadır: “Bu yılın (497. H) Rebiyülahir ayında Melikşah'ın oğulları Sultan Berkyaruk ile Sultan Muhammed arasında barış yapıldı. Çünkü uzun süren savaşlar sonucu ülkede yolsuzluk yayılmış, mallar yağmalanmış, kanlar dökülmüş ve ülke tahrip edilmişti. Güçlü padişahlar yenilgiye uğrayarak zayıfladıkları için başkaları saltanata göz dikmeye başlamışlardı. Sultan Berkyaruk, Kadı Ebu Muzaffer Gürgani Hanefi ve Sahip Karatekin diye bilinen Ebul-Muzaffer Cürcanî ile Ebul Ferec Ahmed Hemedanî'yi barış elçileri olarak kardeşi Muhammed'e gönderdi. O zaman Sultan Muhammed, Merağa yakınlarında ikamet ediyordu. Elçiler Muhammed'in yanına gidip niyetlerini beyan ettiler. Muhammed, onları kabul etti ve karşılığında kendisi de elçiler gönderdi, böylece Ocak 1104'te karşılıklı yeminler edilerek aralarında barış anlaşması imzalandı.” (Sevim & Merçil, 1995. s. 171) Ancak bu savaşlar sonucunda iki tarafta askerî ve ekonomik açıdan çok zarar görmüştü ki bu Selçuklu Devletinin çöküş sebeplerinden biri haline gelecekti.

Bu barış antlaşmasına göre Rey, Cibal, Mekke ve Medine, Tabaristan, Huzistan, Fars ve Elcezire bölgesinin hükümdarlığı Sultan Berkyaruk'e, ve Azerbaycan, Arran yöresi, İsfahan, Sepidrud'dan Babul Ebvab, Diyarbakır ve Tekrit dışında Irak'ın her yerine kadar Sultan Muhammed Tapar'a verildi ve böylece Tebriz onun toprakları ve hüküm süreceği yer olarak belirlendi. (İbnü'l-Esîr, C. 8, s. 481) “O yıl Sultan Berkyaruk ile Sultan Muhammed arasında barış sağlandı ve Muhammed İsfahan'ı Berkyaruk'a teslim etti. Bu nedenle Berkyaruk İsfahan'a gitti. Muhammed de İsfahan'daki taraftarları kendisine katılınca kadar Azerbaycan'ın Tebriz şehrinde kaldı ve taraftarlarının Tebriz'e varmalarını bekledi. Taraftarları bu şehre (Tebriz'e) varır varmaz Sa'dülmülk Ebü'l-Mehâsin'i (İsfahan onun dirayetli yöneticiliği sayesinde korunmuştu) veziri yaparak o yılın Safer ayına kadar Tebriz'de kaldı. Daha sonra Merâğa'ya, ardından da Erdebil'e geçti. Aslında Musul hükümdarı Çökürmüş'e saldırarak Musul'u almayı planlıyordu.” O dönemde Tebriz hükümdarlığının Emir Sökmen El Kutbî'nin elinde olduğunu belirtmekte fayda var. (İbnü'l-Esîr, C. 8, s. 491-492) Sökmen El Kutbî, Selçuklu Sultanı Berkyaruk'la kardeşi Muhammed Tapar arasındaki saltanat mücadelesinde Tapar'a hizmet ettiğinden kendisine ikta olarak verilen Ahlat ve çevresinde 1100 yılında Ahlatı Şahlar Beyliği'ni kurmuştur. Tapar'ı

destekleyen Sökmen, 498/1104 yılında Çökürmüş ile savaşmak amacıyla Musul'a gitmişti. "Azerbaycan meliki Kutbüddîn İsmail bin Yakuti'nin esiri olan Emir Sökmen El Kutbî, Melik Mevdud bin İsmail bin Yakuti'den sonra Tebriz'e hükümdar oldu ve 504/1110 yılına kadar bu şehirde ve Azerbaycan'ın bazı vilayetlerinde hüküm sürdü. O, 505/1111 yılında, Şam hükümdarı Atabey Tuğtekin'in Batılılarla savaşında ona yardıma gitti ve Halep yakınlarında hastalanıp Bals şehrinde öldü." Azerbaycan'ın bir kısmının hükümdarı olan Melik Mevdud bin İsmail bin Yakuti, Kutbüddîn İsmail bin Yakuti'nin oğlu ve Sultan Berkjaruk'un dayısıdır ve kız kardeşi de Sultan Muhammed ile evliydi. "Şah-i Ermen" "Ahlatşahlar" veya "Sökmenliler" olarak da bilinen beyliğin kurucusu kabul edilen Emir Sökmen El Kutbî de bu ailenin kölesi sayılırdı. "Azerbaycan'ın Merend şehrinin Selçuklu hükümdarı Kutbüddîn İsmail'e hizmet eden ve sahibinin adından dolayı Kutbî olarak tanınan Sökmen, 493/1099 yılında bir kısım Ermeni birlikleri Ahlat şehrini Beni Mervan'dan alarak Kutbî Beyliğini kurdu. (Sümer, 1989, s. 25) Bu beylik 604/1207 yılında Eyyubiler tarafından hezimete uğratılana kadar bir asırdan fazla bu bölgede hüküm sürdü." "El-Kamil Fi Tarih" kitabının yazarı, 505/1111 yılının olaylarından bahsederken Sultan Muhammed'in Batılılarla savaşına işaret ederek şöyle yazmaktadır: "Bu orduda, Tebriz ve Diyarbakır'ın bir bölümünün hükümdarı Emir Sökmen Kutbî ve Merâğa hükümdarı Emir Ahmedil gibi ünlü komutanlar hazır bulundu. Bu savaşlar sırasında ve Halep kuşatması esnasında Tebriz hükümdarı Emir Sökmen Kutbî hastalandı ve Bâlis şehrinde öldü. Birlikler onun cenazesini bir tabuta koyup şehirlerine döndüler. Bu sırada Muhammed'in ordusu dağıldı ve Emir Ahmedil, bu fırsatı değerlendirerek Emir Sökmen Kutbî yerine Tebriz hükümetini devralmak istedi. Bu nedenle geri dönüp Sultan Muhammed'den Sökmen'e bıraktığı şehirleri ona devredilmesini istedi. İktâ olarak Ahmedil'e verilen Azerbaycan eyaletinin yıllık geliri 400 bin dinar idi. Bu meblağa mukabil, o imparatorluk ordusu için 5 bin atlıyı teçhiz edecekti. (Köymen, 2016, s. 257) 1116 yılında Vehsûdân'ın torunu olan Ahmedîl b. İbrahim bir süre Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın Merağa emirliğini yapmıştır. (Tomer, 2008, s. 37)

"Muhammed 511/1118 yılında öldü ve son hastalığı sırasında oğlu Mahmut'u halefi olarak atadı." (Bosworth, 1968, p. 119) "Irak Selçukluları Dönemi'nde Sultan Mahmud, Tebriz'de bir süre ikamet etti. Mahmud'un ölümünden sonra kardeşi Mesud Tebriz'e geldi ancak Sultan Mahmud'un oğlu Davud'un baskısı sonucu, bu şehri terk etmek zorunda kaldı. Böylece Davud bu şehirden bütün Azerbaycan'ı yönetti. Öte yandan 514/1120 yılında İslam şehirleri Gürcüler tarafından saldırıya uğramaktaydı ve Gürcüler, Müslüman şehirlerini yağmaladılar. Bölge halkı Hemedan'daki Sultan Mahmud'a şikâyetle bulununca o Gürcülere savaşa açtı. "Sultan Mahmud, Hemedan'dan Azerbaycan'a gidip Ramazan ayını Tebriz'de geçirdi ve Gürcülerin önünde durmak için bir ordu gönderdi." (Minorski, 1337, s. 13)

"Sultan Mahmud'dan sonra oğlu Davud ile kardeşi Mesud arasında savaş başladı ve bu sırada Tebriz bunların arasında el değiştirdi. Nihayetinde Davud Azerbaycan ve Tebriz'in kontrolünü ele geçirdi". "(Melikşah'ın torunu) Sultan Muhammed'in oğlu Sultan Mahmud öldüğünde Cebel ve Azerbaycan bölgeleri padişahlık hutbesi oğlu Melik Davud adına okundu. Melik Davud, 525/1131 yılının Zilkade ayında Hemedan'dan Zencan'a doğru yola

çıkı, bu sırada amcası Sultan Mesud'un Cürcan'dan Tebriz'e gidip o şehrin kontrolünü ele geçirdiği haberini aldı. Bu haberi duyan Melik Davud, Tebriz'e doğru yola çıktı ve Sultan Mesud'u o şehirde kuşattı. İkili arasında 526/1132 yılının Muharrem ayına kadar devam eden bir savaş başladı. İkili sonunda barış antlaşması imzaladılar. Sultan Davut hareketini erteledi ancak Sultan Mesud Tebriz'den ayrıldı ve Bağdat Halifesine bir elçi göndererek saltanat hutbesinin kendi adına okunmasını istedi." Bu savaşta Melik Davud'un komutanlarından Aksungur çok emek verdi. Ahmedil'in kölesi olduğu bilinen ve daha sonra Azerbaycan'ın bazı bölgelerinin hâkimiyetini ele geçiren Aksungur olmuştur.

"Nihayet Halife El-Müstarşid Billah Abbasi'nin 512-529/1118-1135 arabuluculuğuyla iki kardeş arasında barış sağlandı. Mesud Sultan ve Davut da onun veliahdı oldu. O günlerde, Sultan Mahmut'un kardeşi Tuğrul Azerbaycan'da olduğu için Mesud ve Davut 527. Hicri yılında onu devirmek için Azerbaycan'a doğru yola çıktılar. Aksungur da onlarla birlikteydi ve Tuğrul ordusunu ciddi bir hezimete uğrattı. Sonunda Davut Tebriz'i hükümdarlığının merkezi ilan etti." Bazı kaynaklarda ise Davud bin Mahmut bin Muhammet bin Melikşah'ın Tebriz şehrinde Bâtıniler tarafından öldürüldüğüne ve 538/1143 yılında cenazesinin Merve götürülerek Alparşan'ın türbesinin yanında defnedildiğine işaret edilmiştir. (Meşkûr, 1352, s. 412-414) "Tarih-i Güzide"de Davut'un ölümü hakkında şöyle yazıyor: "Davut, Tebriz'i başkent yaptı ve hükümetini geliştirdi. Daha sonra Tebriz'de bir gruba Mühlhit dendi, Davut onları öldürdü. Mühlhitler intikam almak için fedai gönderip padişahı meydandaki hamamın girişinde bıçaklayarak öldürdüler." Bazı kaynaklara göre iki Selçuklu padişahının mezarı Tebriz'dedir. Çahar Minar'da Pir Dede Şah Türbesi'nin kubbesinin yakınında iki büyük kubbe bulunmaktadır. Halk arasında Sultan Mahmut ve Sultan Ayaz mezarı diye bilinen bu kubbelerden biri, Selçuklu Sultan Mahmud bin Sultan Muhammed bin Sultan Melikşah, diğeri ise Selçuklu Sultan Mesud bin Kılıç Arslan'ın mezarıdır. Onlardan sonra Ahmedililer Tebriz hükümetini ele geçirdiler ve onlardan sonra da "İldenizliler" onları devirerek Azerbaycan'ın egemenliğini ele geçerek Tebriz'i başkent olarak seçtiler. (El-Müstevfi, 1362. s. 455-457)

Sonuç

Orta Çağda Oğuzların bir kısmı Müslüman olduktan sonra Horasan başta olmak üzere İran coğrafyasının çeşitli yerlerine girdiler. Başta Nişabur, Serahs bölgeleri olmak üzere Rey, Hemedan, Kazvin, Zencan ve Azerbaycan'a geldiler. Azerbaycan taraflarına geldiklerinde Anadolu topraklarında güçlü bir devlet karşlarına çıkmayınca bu bölge de otorite boşluğunu hissettiler. Üstelik önemli bir kısmı konargöçer hayat tarzını benimseyen Türkmenler için coğrafi şartları nedeniyle verimli Azerbaycan ve Anadolu toprakları onların hayat tarzlarına uygun idi. Ancak Anadolu topraklarına geçebilmek için Azerbaycan askeri bir üs haline gelecekti. Hatta Azerbaycan'a göçler sürerken, batı ve kuzeybatı kısmında Gayrımüslim halkın yaşadığı bu bölgeleri ele geçirmek cihad anlamına geliyordu ve bu durum Türkmenler için bir motivasyon kaynağı oluşturuyordu. Bu nedenle Selçuklu sultanları ve yöneticileri için Anadolu toprakları bir hedef olarak görünse de bu hedefe ulaşmak için Azerbaycan bölgesinin önemi gayet açıktı. Bu nedenle daha evvel Çağrı beylerin keşif seferi süreci ile Azerbaycan bölgesine başlayan göç stratejisi, Malazgirt

savaşından sonra hız kazandı. Büyük Selçuklu Devletinin kuruluş sürecinde toprak arayışı mevcuttu. Malazgirt savaşı öncesi Anadolu topraklarına her ne kadar cihad, ganimet ve toprak arayışı amacıyla girseler de bir müddet sonra Azerbaycan'a geri dönüyorlardı. Ancak Malazgirt savaşı sonrası artık Türkmenler için Anadolu toprakları ganimet ve cihad amacından ziyade bir iskân bölgesi haline gelmişti. Bu strateji değişikliği için de Azerbaycan bölgesinin kesinlikle elde tutulması gerekliydi. Selçuklu Devleti kurucuları artık Horasan, merkezi İran ve Azerbaycan olmak üzere yeni kurulacak devlet için toprak arayışına giriyorlardı. Anadolu topraklarında yeni bir kol ve kanat açılacaktı. Türk tarihinde bir kartal uçuşu başlayacaktı. Türk tarihinde yeni bir sayfa yeni bir devlet ve yeni topraklar ele geçirelecekti.

Extended Summary

When we research the main sources of the Middle Ages, especially the period of the Seljuk State, we see how important the Azerbaijan region was for the people of Turkmen origin. With the increase in the population of Oghuzs (Turkmen) from the beginning of the 11th century, not only the geography of Iran but also the Anatolian lands became one of these regions to be settled. That's why we can see crowded migration waves to these regions over time. The Azerbaijan region has had a geostrategic importance throughout history due to its geographical features. The political borders of the place we call the Azerbaijan region have changed from the Middle Ages to the present. It's divided into two provinces as East and West Azerbaijan so North Azerbaijan is the center of Baku, and South Azerbaijan, which is located in the Iranian geography, However, in the Middle Ages, the founders of the Seljuk State came to the Azerbaijan region in period of 1018 century as a result of their new acquaintance with Islam. After this process, the Azerbaijan region had a special importance especially for the leaders of the Seljuks. Azerbaijan and its northern regions were either influenced or appeared in these regions by the Oghuz tribes of pre-Islamic Turks for political based on military and various reasons. The Middle Ages are mentioned in the main sources as a region with fertile lands and suitable for settled life from these regions. At first, the Turkmens, who tried to settle in the Khorasan regions, migrated in waves in different directions, especially to the Azerbaijan regions, in search of land, due to the fact that the region was under the influence of powerful states such as the Ghaznavids and the Karakhanids. In period of 1018 century, the Turkmens, with three thousand cavalry accompanied by Çağrı Bey, moved from Transoxiana to Azerbaijan at first and then to Anatolian lands, but they did not see any power that could stand in their way. The Turkmens, who were in search of land at first, soon began to settle as far as the Val lake, especially in Azerbaijan. However, after the Battle of Manzikert, Azerbaijan became a gateway. Now, Azerbaijan had become a buffer zone in order to pass to Anatolian lands. From an economic point of view, the Azerbaijan region located on the western sides of the Caspian Sea, the Silk Road starting from China would pass over the Caspian Sea before, but later on, it would pass through the Iranian geography from the south side, but the Silk Road passing through both places merged in the Azerbaijan region and merged into Constantinople. It was a region connecting the road to Azerbaijan, which has become a

region that unites the north to the south and the east with the west due to its economic location, had a cosmopolitan society in terms of politics. From a religious point of view, the Turks, who met the new Islam, would become a military base in Azerbaijan in order to pass to the Anatolian lands. With the understanding of Jihad through the Azerbaijan region, the transition to the Anatolian lands where the non-Muslim people lived would be possible from this region. Therefore, for various reasons, the Azerbaijan region had become an indispensable region and the Seljuk rulers could see this situation.

Kaynakça | References

- Adilov, A. (2021). *Revvâdîler (IV-V-XI. Yüzyıl)*. Kahramanmaraş: Samer Yayınları.
- Bosworth, C. E. (1968). The Political and Dynastic History of the Iranian World. *The Cambridge History of Iran (The Saljuq And Mongol Periods)*, Vol. V, (John Andrew Boyle, ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Buniyatov, Z. M. (1991). *Azerbaycan. DİA*, (C. IV, s. 317-322), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- El-Mukaddesî, M. A. (2015). *İslam coğrafyası (Ahsenü't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-akâlîm)*. (Ahsen Batur, çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Furuzani, E. (1393). *Selcukiyan ez ağaz ta fercam*. Tahran: Semt Yayınevi.
- İbn-i Havkal, M. (1366). *İran der sûretü'l-'arz-ı İbn-i Havkal*. (Cafer Şüar, çev.). Tahran: Emir Kebir Yayınevi.
- İbnü'l-Esir, İ. (1385). *Tarih-i kamil-i İran ve İslam*. C. XIII, (Hamid Rıza Ajir, çev.). Tahran: Esatir Yayınevi.
- İbnü'l-Esîr, İ. (2016). *İslam tarihi (el-Kâmil fi't-Tarih)*. C. VIII, (Heyet, çev.). İstanbul: Ocak Yayıncılık.
- Kaymaz, N. (1993). Malazgirt savaşı ile Anadolu'nun fethi ve Türkleşmesine dair. *Malazgirt Armağanı*. Ankara: Türk Tarih Yayınevi.
- Köymen, M. A. (2016). *Büyük Selçuklu imparatorluğu tarihi (Alp Arslan ve zamanı)*, C. III, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi.
- Mateos, U. (2019). *Urfalı Mateos vekayi-nâmesi (952-1136)*. (Hrant Andreasyan, çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Meşkûr, M. C. (1352). *Tarih-i Tebriz ta payan-i karn-i nohom-i hicri*. Tahran: Asar-ı Milli Yayınevi.
- Minorski, V. (1337). *Tarih-i Tebriz*. (Abdulali Kareng, çev.). Tahran: Kitabfuruşi Tahran Yayınevi.
- Mükrim H. Y. (2020). *Türkiye tarihi Selçuklular devri*, C. I, (Refet Yinanç, yay haz.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi.
- Nîşâbüri, Z. (1332). *Selcûknâme*. Tahran: Kelaleye Haver Yayınevi.
- Öğün Bezer, G. (2010). *Şeddâdîler. DİA*, (C. XXXVIII, s. 409-411), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Sattarzadeh, M. (1392). *Selcukiyan (431-590)*. Tahran: Sazıman-ı Mutalie ve Tedvin-i Kotob-i Ulum-i İnsani Danişgahha.
- Sevim, A. (2019). *Malazgirt meydan savaşı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi.
- Sevim, A., Merçil, E. (1995). *Selçuklu devletleri tarihi, siyaset, teşkilat ve kültür*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Sümer, F. (1989). Ahlatşahlar. *DİA*, (C. II, s. 24-28), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Sümer, F. (1999). *Oğuzlar (Türkmenler)*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Tale'i, A. - İmam-i, M. (1391). Nakş-ı Azerbaycan der feth-i Anatoli tevessüt-i Selcukiyan (Ba tekid ber faaliyethaye Türkimanan Gazi). *Tarih-i İran*, C. XII, Tahran, s. 137-162.

- Taşğalı, A. (1998). Hazarlar. *DÍA*, (C. XVII, s. 116-120), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Tomar, C. (2008). .Revvâdîler. *DÍA*, C. XXXV, s. 36-379, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Turan, O. (2009). *Selçuklular tarihi ve Türk-İslâm medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Turan, O. (2002). *Selçuklular zamanında Türkiye siyasi tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1328)*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Yazıcı, T. (1998). Hemedan. *DÍA*, (C. XVII, s. 183-185). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yazıcızâde, A. (2014). *Selçuk-nâme*. Abdullah Bakır, çev.). Ankara. Türk Tarih Kurumu Yayınları.